

УДК 355.018(477)-058.65:355.48(470:477)“2014/2024”
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-105-116

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної та кадрової роботи Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
e-mail: vilnickiy@gmail.com

Роман ЦАРИК

студент магістратури Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2925-6794>
e-mail: tsarykroman@ukr.net

МАТЕРІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАХИСНИКІВ І ЗАХИСНИЦЬ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2024)

Анотація. *Мета* – проаналізувати матеріально-культурні аспекти політики пам'яті в сучасній Україні щодо українських захисників і захисниць, які віддали своє життя у боротьбі з російською агресією. **Методологія дослідження** включає принципи історизму, науковості, авторської об'єктивності, а також загальнонаукові (аналіз, синтез, типологізація) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історик-системний, історико-типологічний) методи. **Наукова новизна.** Вперше досліджуються матеріально-культурні аспекти політики пам'яті в сучасній Україні щодо українських захисників і захисниць, які віддали своє життя у боротьбі з російською агресією (2014–2024).

Висновки. *Отже, матеріально-культурна складова меморіалізації учасників, жертв та подій російсько-української війни включає розробку проектів і встановлення пам'ятників, меморіалів, пам'ятних знаків і дощок, облік, фіксацію та впорядкування кладовищ полеглих захисників і захисниць України. Український інститут національної пам'яті започаткував і вів базу даних захисників України, які загинули під час проведення АТО. До кінця 2021 р. було обліковано 4496 загиблих і померлих українських військовослужбовців; обліковано 523 сектори, де поховано 1694 загиблих і померлих осіб, які брали участь у захисті України під час проведення АТО/ООС. Керуючись законом про декомунізацію, УІНП формував пропозиції щодо перейменування населених пунктів. Частина перейменувань, починаючи з 2016 р., була пов'язана з героями російсько-української війни. Констатовано, що від 2014 р. місцеві громади та державні органи влади в Україні прагнули ушанувати загиблих воїнів встановленням пам'ятних дощок. На 1 січня 2020 р. у містах і селах України було встановлено 3287 меморіальних дощок українським захисникам. З метою уніфікації меморіальних знаків УІНП розробив проект типової меморіальної дошки захисникам України. За ініціативи Міністерства ветеранів у 2020 р. було затверджено і поширено серед місцевих та державних органів влади, громадських організацій «Порядок встановлення меморіальних дощок загиблим захисникам України». Поступово визрілий й проекти загальнонаціонального масштабу. Так, у Києві на стіні Михайлівського Золотоверхого монастиря було започатковано меморіальний комплекс «Стіна пам'яті полеглих за Україну», на якому до серпня 2020 р. було встановлено 4,5 тис. знімків українських героїв, полеглих у боях з російським агресором. У 2022–2023 рр. було законодавчо оформлено і започатковано влаштування Національного військового меморіального кладовища, яке знаходиться у с. Гатне Фастівського р-ну на Київщині, затверджено дві форми надмогильних пам'ятників. Значним здобутком стала розробка «Рекомендацій для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв і подій Російсько-української війни» (2023–2024 рр.), які спрямовані на визначення єдиних засад комеморативних практик щодо вшанування пам'яті учасників і жертв сучасної російсько-української війни.*

Ключові слова: *політика пам'яті, російсько-українська війна, меморіальна дошка, меморіальний комплекс, місія пам'яті, Український інститут національної пам'яті.*

Vasyl ILNYTSKYI

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine; Associate Professor, Department of Mobilization, Personnel and Human Resources Management, Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
e-mail: vilnickiy@gmail.com

Roman TSARYK

Master's student Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2925-6794>
e-mail: tsarykroman@ukr.net

MATERIAL-CULTURAL ASPECTS OF COMMEMORATING THE MEMORY OF THE UKRAINIAN DEFENDERS DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR (2014–2024)

Abstract. *The purpose is to analyze the material cultural aspects of the memory policy in modern Ukraine regarding the Ukrainian defenders, who sacrificed their lives in the fight against the Russian aggression. The methodology of the research is based on the principles of historicism, scientificity, authorial objectivity, as well as general scientific (analysis, synthesis, typology) and special historical (historical genetic, historian systemic, historical typological) methods. The scientific novelty lies in the fact that the material and cultural aspects of the memory policy in modern Ukraine regarding the Ukrainian defenders, who sacrificed their lives in the fight against the Russian aggression (2014–2024) have been studied for the first time.*

Conclusions. *Hence, the material and cultural component of the commemoration of the participants, the victims and the events of the Russo-Ukrainian War includes the development of projects and the installation of monuments, memorials, commemorative signs and plaques, registration, recording and arrangement of cemeteries of the fallen defenders of Ukraine. The Ukrainian Institute of National Remembrance launched and maintained a database of the Ukrainian defenders, who died during the ATO. There were registered 4,496 dead and deceased Ukrainian servicemen; 523 sectors were registered, where 1,694 dead and deceased persons by the end of 2021, who took part in the defense of Ukraine during the ATO/JFO were buried. Guided by the law on decommunization, the UINP made offers regarding renaming settlements. Part of the renamings, starting in 2016, was associated with the heroes of the Russo-Ukrainian War. It was noted that since 2014, the local communities and the state authorities in Ukraine have sought to honor the fallen soldiers by installing the memorial plaques. As of January 1, 2020, there were installers 3,287 memorial plaques to the Ukrainian defenders in cities and villages of Ukraine. In order to unify the memorial signs, the UINP developed a draft of a typical memorial plaque to the defenders of Ukraine. On the initiative of the Ministry for Veterans, in 2020, the "Procedure for Installing Memorial Plaques to the Fallen Defenders of Ukraine" was approved and distributed among the local and the state authorities and public organizations. The projects of a nationwide scale matured gradually. Hence, there was launched the memorial complex "The Wall of Memory of Those Who Fell for Ukraine" in Kyiv on the wall of the St. Michael's Golden-Domed Monastery, on which 4,500 photos of the Ukrainian heroes, who died in battles with the Russian aggressor, were installed by August 2020. In 2022–2023, the establishment of the National Military Memorial Cemetery, located in the village of Gatne, Fastiv district, Kyiv region, was legally formalized and initiated, and two forms of gravestone monuments were approved. A significant achievement was the development of "The Recommendations for the Local Executive Bodies, Local Governments and Public Organizations on the Measures Related to the Preservation and Commemoration of the Memory of Participants, Victims and Events of the Russo-Ukrainian War" (2023–2024), which are aimed at determining the common principles of the commemorative practices for commemorating the memory of the participants and the victims of the modern Russo-Ukrainian War.*

Keywords: *memory policy, Russo-Ukrainian War, memorial plaque, memorial complex, places of memory, Ukrainian Institute of National Remembrance.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, яка почалася у лютому 2014 р. й триває до сьогодні, поставила перед українським суспільством нові виклики у сфері історичної пам'яті, а перед Українською державою нагальні завдання у сфері формування і утвердження пам'яті про наслідки російської агресії. Центральною установою щодо формування та реалізації політики пам'яті в Україні, як відомо, є Український інститут національної пам'яті (далі – УІНП) та його міжрегіональні відділення. Саме ця інституція формує визначальні засади політики пам'яті щодо жертв і подій російсько-української

війни, накопичивши впродовж минулих десяти років значний досвід реалізації історико-меморіальних проєктів і започаткувавши нові комеморативні практики, спрямовані на консолідацію українського суспільства перед екзистенційними загрозами для нації і держави. Відзначимо, що в сучасній українській історичній та політологічній науці проблема реалізації політики пам'яті щодо подій російсько-української війни є недостатньо дослідженою, оскільки представлена незначною кількістю наукових студій і публікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування засад національної політики пам'яті в незалежній Україні привернуло увагу дослідників майже два десятиліття тому, коли було засновано УІНП. Найбільш знаний український дослідник у сфері історичної політики О. Гончаренко у 2017 р. опублікував монографію, в якій висвітлено політику пам'яті президентів України Л. Кучми, В. Ющенка та В. Януковича [9]. А. Киридон проаналізувала становлення політики пам'яті в Україні упродовж 1991–2015 рр. [24]. Дослідниця Ю. Литвиновська запропонувала періодизацію політики пам'яті в Україні [26]. Певні фактологічні, історіографічні та історіософські аспекти досліджуваної проблеми розкрито в аналітичній доповіді «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України» [30], аналітичній записці «Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни»» [6], монографії А. Киридон [25], статтях І. Похиленко [34], О. Свйонтик, Р. Терещенка [39], С. Ніколаєва [29], В. Бурлакової [2]. Окремі аспекти проблеми представлені у працях В. Старки, В. Ільницького, М. Галіва, В. Тельвака, О. Карпенко [7; 8; 20; 21; 43; 44], в яких розкрито історіографічні, джерелознавчі та мас-медійні візії щодо сучасної російсько-української війни.

Мета статті – проаналізувати матеріально-культурні аспекти політики пам'яті в сучасній Україні щодо українських захисників і захисниць, які віддали своє життя у боротьбі з російською агресією.

Виклад основного матеріалу. Матеріально-культурна складова меморіалізації учасників, жертв та подій російсько-української війни включає розробку проєктів і встановлення пам'ятників, меморіалів, пам'ятних знаків та дощок, а також облік, фіксацію та впорядкування кладовищ полеглих захисників і захисниць України.

Ведучи мову про *облік загиблих українських захисників і захисниць*, відзначимо, що УІНП ще в 2014 р. започаткував і вів базу даних захисників України, які загинули під час проведення АТО. До кінця 2015 р. вдалося з'ясувати достовірні дані про 2600 осіб, які загинули в АТО, виконуючи свій обов'язок захисту нашої Вітчизни. У той час українська громадськість започаткувала «Книгу пам'яті», тож УІНП, співпрацюючи з громадськістю, надав понад 700 біографічних довідок про героїчних оборонців України від російської агресії і терористичних організацій «ЛНР», «ДНР» [12].

Працівники УІНП займалися й питаннями обліку військових поховань на кладовищах у містах, селищах і селах України. До кінця 2015 р. їм вдалося зафіксувати 260 секторів військових поховань, де було поховано 820 українських захисників – учасників АТО. Вони також співпрацювали з громадськістю міською адміністрацією м. Херсона у справі розробки ескізного плану сектору військових поховань, яке знаходиться на «Кладовищі Геологів». Активну роботу УІНП проводив у напрямі розробки проєкту типового надгробку, який слугував би взірцем для встановлення на могилах загиблих бійців АТО. На цим проєктом працювали Олександр Михайлицький – доцент Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, і Костянтин Синицький, викладач цього ж закладу вищої освіти [12].

У 2016 р. до бази даних УІНП про загиблих під час проведення АТО було внесено нові дані. На 1 жовтня цього року зафіксували 3403 загиблих українських воїнів. Продовжувалася робота щодо обліку секторів військових поховань: на кінець грудня 2016 р. зафіксовано 436 таких секторів, в яких було поховано 1135 вояків [13].

Слід відзначити, що у 2016 р. була відновлена робота щодо створення Національного військового меморіального кладовища. Як відомо, ще у 2011 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про Національне військове меморіальне кладовище» [32], якою передбачалося створення цього кладовища і проведення відповідних організаційних заходів, визначено відповідальні установи. Однак це питання залишалося нереалізованим.

У лютому 2016 р. було оновлено склад організаційного комітету з питань створення і забезпечення діяльності Національного військового меморіального кладовища, до якого увійшли представники міністерств (Міністерства оборони, Міністерства культури, Міністерства соціальної політики, Міністерства регіонального розвитку, Міністерства фінансів), Державної служби у справах ветеранів війни та учасників АТО, ЗСУ, СБУ, Держгеокадастру, Київської обласної державної адміністрації, виконкому Київської міської ради, а також заступник голови УІНП [41]. Працівники УІНП розробили Концепцію кладовища і відповідне положення [13].

До кінця 2017 р. УІНП зумів зібрати і перевірити інформацію про 3889 загиблих учасників АТО. Водночас вдалося зафіксувати 458 секторів військових поховань (поховано 1374 українських вояків) у містах і селах України. Це дало змогу працівникам УІНП надати достовірну і уточнену інформацію для інтернет-проєкту «Книга пам'яті полеглих за Україну» щодо похованих героїв на Краснопільському кладовищі, а також кладовищах у Харкові та Херсоні [14].

Впродовж 2018 р. у базі УІНП були зібрані дані про 4138 загиблих і померлих захисників України. До кінця цього ж року працівники інституту зафіксували 505 секторів військових поховань, в яких були поховані 1568 осіб – воїнів ЗСУ, Національної гвардії України, добровольчих формувань, прикордонників, які загинули під час АТО [15].

У 2019 р. співробітники УІНП разом з представниками Міністерства оборони України та громадськими організаціями працювали над розробкою військового поховального ритуалу. Було підготовлено проєкт цього заходу, який передано до Міністерства ветеранів України. У вересні і жовтні 2019 р. було проведено дві репетиції військового поховального ритуалу із залученням вояків Окремого президентського полку [16]. Робота над проєктом тривала і в 2020 р. [17]. Відтак улітку 2021 р. було прийнято Закон щодо внесення змін до інших законів України, яким упроваджено новий взірець військового поховального ритуалу [11]. У додатках до Закону було розміщено музичні ноти сигналів «Пам'ять» і «Шана» (для відання військових почесностей), схема розміщення військовослужбовців почту під час поховання загиблого (померлого) захисника України, схема складання державного прапора України [18].

За 2020 р. працівники УІНП додали до своєї бази даних про загиблих українських воїнів ще 74 інформаційні довідки. Загальна чисельність облікованих загиблих та померлих українських захисників сягнула 4405 осіб. За цей же час було внесено до бази інформацію про 58 українських вояків, які були поховані у секторах військових поховань. До кінця 2020 р., згідно з даними УІНП, в Україні було 523 таких секторів, де упокоїлися 1694 загиблих і померлих українських захисників – учасників російсько-української війни [17].

Керуючись законом про декомунізацію, УІНП формував пропозиції щодо *перейменування населених пунктів*. Частина перейменувань, починаючи з 2016 р., була пов'язана з героями АТО. Так, у 2016 р. на честь бійця 51-ї бригади ЗСУ Петра Сусваля, який отримав важке поранення у боях за Савур-Могили і помер 2 вересня 2014 р., було назване його рідне село Жовтневе на Волині (зараз – с. Сусваль Володимир-Волинського р-ну). На честь військовослужбовця 28-ї ОМБ Віталія Токаря, котрий загинув у боях під Мар'їнкою на Донеччині 10 листопада 2014 р., було названо його рідне село Кудрявцівка (тепер – с. Токарівка Веселинівського р-ну Миколаївської обл.). Старший солдат 93-ї ОМБ Максим Єфімчук загинув 20 квітня 2015 р. під час мінометного обстрілу у селищі Піски на Донеччині. На його честь було перейменовано с. Октябрське на с. Максимівка (Синельниківський р-н Дніпропетровської обл.). Сержант цієї ж бригади Віталій Ільїн загинув внаслідок обстрілу російськими військами українських бійців, які рухалися гуманітарним коридором під Іловайськом. Його рідне с. Панфілівка було перейменоване на с. Ільїне (Чернігівський р-н Запорізької обл.). Десантник Сергій Добропас, воїн 25-ї десантно-повітряної бригади, загинув разом з іншими 48 побратимами 14 червня 2014 року. Він перебував у літаку Іл-76, який був збитий російськими терористами при заході на посадку на аеродромі м. Луганськ. На його честь було назване с. Червоний Лиман – тепер с. Добропасове Покровського р-ну на Дніпропетровщині. Крім того, за ініціатив УІНП було перейменовано два населені пункти, які на той час знаходилися на тимчасово

окупованій території України. Йдеться про с. Ленінське Новоазовського р-ну Донецької області, яке отримало назву с. Ужівка на честь капітана Степана Криворученка («Уж»), який пішов добровольцем на війну, воював у полку «Азов», загинув 5 лютого 2015 р. у боях біля с. Широкине Волноваського району на Донеччині. Селище Красний Пахар (тепер Ступакове) було назване на честь лейтенанта Івана Ступака, офіцера 25-ї окремого батальйону, який поліг у важких боях під м. Дебальцеве 29 січня 2015 р. [13].

Увічнення пам'яті загиблих учасників російсько-української війни здійснювалося в Україні найчастіше шляхом *встановлення меморіальних дощок*. За підрахунками УІНП, впродовж 2014 р. в Україні було встановлено 124 меморіальні дошки, нійбільше у Житомирській (20), Чернігівській (14), Кіровоградській (13) областях. Особливим став випадок у загальноосвітній школі № 18 м. Дніпродзержинськ (зараз – м. Кам'янське) Дніпропетровської області, де було встановлено 12 портретів загиблих героїв і таким чином сформовано «стіну пам'яті» [4].

Меморіальні дошки були доволі різного формату, передусім щодо символіки, зображень та текстової частини. У загальнодержавних та регіональних ЗМІ України дуже часто зустрічаємо повідомлення про встановлення меморіальних дощок. Так, у Полтаві 27 і 28 травня 2015 р. було встановлено меморіальні дошки двом воїнам АТО. На приміщенні гімназії № 21 було встановлено пам'ятну дошку Миколі Чепізі, який загинув у боях в липні 2014 р. На стіні середньої школи № 11 було відкрито дошку Валерію Боняківському, старшині міліції, який воював у складі батальйону «Дніпро-1» і загинув 16 жовтня 2014 р. неподалік с. Нетайлове на Донеччині. За мужність і героїзм його було посмертно нагороджено орденом «За мужність» III ступеня. На першій дошці виднівся напис «У цій гімназії навчався захисник України, який віддав своє життя за збереження єдності і цілісності української держави рядовий Чепіга Микола Миколайович». На другій дошці було викарбувано такий текст: «У цій школі з 1977 по 1987 рік навчався Валерій Боняківський, який загинув, захищаючи державний суверенітет і територіальну цілісність України, кавалер ордену «За мужність» 3-го ступеня (посмертно)» [40]. На фасаді Монастирчанського Навчально-виховного комплексу (Івано-Франківська обл.) на початку вересня 2015 р. було встановлено меморіальну дошку учаснику АТО Володимирі Сулику. Він воював з серпня 2014 р. у складі 79-ї Миколаївської аеромобільної бригади, захищав Донецький аеропорт, був одним з ушавлених «кіборгів». 12 лютого 2015 р. його бригаду було перекинуто під Дебальцеве, де підрозділ потрапив під танковий обстріл. Згідно з указом Президента Петра Порошенка його посмертно було нагороджено орденом «За мужність» III ступеня [28]. На усіх названих дошках лексичні ознаки тексту відрізнялися. На одній із них не було ні української державної, ні військової символіки, на інших двох вона містилася в різних частинах дошки (вгорі зліва або внизу посередині).

Намагаючись уникнути недоліків в оформленні меморіальних таблиць і запровадити уніфіковані вимоги, УІНП ініціював розробку проекту типової меморіальної дошки захисникам України. Проект виготовив О. Михайлицький – доцент Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури України. Відтак проект було презентовано на нарадах з представниками громадськості, органів місцевого самоврядування, істориками, митцями [13]. Подавалися такі технічні характеристики дошки (розмір 55 x 110 x 4,5 см, вага Н" 20 кг; візуально складається з двох частин – верхньої, однакової для всіх дощок, і нижньої – на якій наноситься шляхом гравірування індивідуальний текст), стилістика (Хрест Симона Петлюри, напис «Борцям за волю України», Малий Державний герб України – тризуб) [31]. Слід відзначити, що згідно з даними державних органів станом на 1 січня 2020 р. у містах і селах України було встановлено 3287 меморіальних дощок українським захисникам [2].

Однак ще до того як проект було затверджено, відповідно до нього почали виготовляти меморіальні дошки для вшанування пам'яті захисників України, які загинули внаслідок російської агресії. Так, 22 травня 2016 р. у м. Слов'янську Донецької області було встановлено меморіальна таблиця військовому пілоту, капітану Ігореві Грішину. Він загинув 2 травня 2014 р. у зоні АТО внаслідок обстрілу і збиття українського вертольота російськими бойовиками. Посмертно був підвищений до звання капітана і нагороджений

орденом Богдана Хмельницького III ступеня [3]. Крім того, за цим же проектом було виготовлено пам'ятну дошку на честь загиблого бійця ЗСУ Володимира Бражника. Її було встановлено у приміщенні загальноосвітньої школи № 4 м. Лиман Донецької області [13].

Щоправда в Україні траплялися випадки вандалізму щодо меморіальних знаків учасникам АТО. Так, у листопаді 2019 р. в Полтаві було розбито гранітний монумент, в якому була вмонтована інтерактивна дошка пам'яті. Міській владі лише у листопаді 2024 р. вдалося відновити інтерактивну дошку коштом громади. З метою уникнення подальших спроб пошкодження інтерактивну дошку обладнали спеціальною системою захисту [27].

Ще одним засобом вшанування пам'яті полеглих українських захисників і захисниць у ході російсько-української війни стало *формування місць пам'яті*, в чому брали участь представники громадськості, органів влади та релігійних організацій. Яскравим прикладом такої синергії зусиль щодо вшанування українських героїв є «Стіна пам'яті полеглих за Україну». У її створенні взяли участь релігійні та державні інституції: Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП), Національний військово-історичний музей України, редакція сайту «Книга пам'яті полеглих за Україну». Вона постала на бічній стіні Михайлівського Золотоверхого монастиря, з боку вулиці Трьохсвятительської у Києві в серпні 2015 р. Хоч певною попередницею була стіна з фотографіями загиблих в зоні АТО захисників і захисниць України, яку було створено влітку 2014 р. поблизу Центрального будинку офіцерів Збройних Сил України. У той час на банері розмістили фотографії 206 осіб. В другій половині осені на «Стіні пам'яті полеглих за Україну» біля Михайлівського Золотоверхого монастиря вже було 800 фотографій захисників [42]. У квітні 2017 р. кількість світлин сягнула 3 тис. У 2018 р. біля цього меморіалу встановили електронний термінал з базою даних про загиблих осіб, знімки яких містилися на «Стіні пам'яті полеглих за Україну» [38]. У серпні 2020 р. меморіалу було розширено – на ньому розмістили майже 4,5 тис. нових світлин. Оновлену «Стіну...» освятив митрополит Православної Церкви України Епіфаній [10].

Традиція встановлення меморіальних дощок і відкриття меморіальних пам'ятників загиблим захисникам України продовжувалася і після початку повномасштабного російського вторгнення. Історик і журналіст Роман Кабачій описав заходи щодо увічнення пам'яті українського пілота Андрія Пильщикова («Джус»). Ще при житті його зображення потрапило на мурал «Привид Києва» на Подолі. Він виступив з ініціативою відкриття пам'ятної дошки «Джуса» на стіні школи у Харкові, де навчався пілот. Однак Р. Кабачій різко розкритикував пам'ятник Олександрі Мацієвському, який встановили 6 грудня 2023 р. на території музею «Київська фортеця». Скульптура була виготовлена з силікону у повний зріст і встановлена у скляній будці. Вона відображала останні хвилини життя героя, якого розстріляли російські терористи і він загинув зі словами «Слава Україні!». «Пам'ятник» викликав неоднозначну реакцію в соцмережах, насамперед тому, що не відповідав усталеній практиці вшанування померлих героїв, а також тому, що був розміщений біля військового госпіталю, а це викликало суперечливі почуття в поранених бійців. Причому це вже був третій пам'ятник (після Ніжина і Тбілісі), який фіксував О. Мацієвського у момент розстрілу [22].

Історик Р. Кабачій відзначив проблему хаотичної і погано скоординованої меморіалізації пам'яті загиблих українських героїв у селах і маленьких містечках, де важко проконтролювати форму, зміст і стиль меморіальних дощок чи інших меморіалів. Водночас він похвалив ретельне планування пантеону в Тернополі. Відзначив і те, що деякі родини бажають для свого загиблого родича окремі пам'ятники, причому там, де вже встановлено уніфіковані меморіальні знаки. Історик констатував факт спонтанного формування громадянами місць пам'яті. Так, коли у 2023 р. Національний музей історії України створив виставку «Сталеві титани Бахмута», то мешканці Києва приносили квіти і вінки до експонатів. Тому трапляється, що й музейні виставки набувають іншого значення і звучання [22]. Деякі експерти фіксують певні недоліки в комеморативній політиці: з одного боку, цілком правильно, увічнювати пам'ять полеглих героїв сучасної російсько-української війни, але з іншого – у Києві досі немає пам'ятника чільному діячеві українського

визвольного руху початку ХХ ст. С. Петлюрі [22]. З іншого боку, слід констатувати все більшу увагу органів місцевого самоврядування саме до визначених УІНП меморіальних практики і взірців пам'ятних знаків. Відомо, що представники інституту входили до складу робочих груп щодо встановлення меморіалів воїнам АТО/ООС, як наприклад в Одесі [18].

У 2022 р. фахівці УІНП розпочали роботу над концепцією меморіалізації місць пам'яті, розпочавши роботу з Київської області та підготувавши проект «Дорога пам'яті» [19]. У травні того ж року Верховна Рада України проголосувала за закон про Національне військове меморіальне кладовище [35]. У серпні 2023 р. була видана постанова Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проекту щодо проектування Національного військового меморіального кладовища». Відповідно до неї, передбачалося створення проекту кладовища на території територіальної громади села Гатне Фастівського р-ну на Київщині [33]. Щоб розв'язати земельні питання, Верховна Рада України у грудні 2023 р. ухвалила законопроект, відповідно до якого місце розташування Національного військового меморіального кладовища має визначити уряд України [5]. Відтак почалася робота над розробкою дизайну надмогильних споруд [23]. Міністерство у справах ветеранів розробило спільно з Державною установою «Національне військове меморіальне кладовище» проект вигляду надгробків на кладовищі і затвердили дві форми надмогильних пам'ятників: 1) хрест; 2) плити, заокруглені у верхній частині. Було визначено, що зразок надгробка обиратимуть родичі загиблих [1]. Відомо, що справа утворення Національного військового меморіального кладовища супроводжувалася скандалами, які висвітлювалися у ЗМІ. Так, з'ясувалося, що переможцем тендеру на зведення першої черги кладовища став консорціум «Білдинг ЮА», який було створено наступного дня після оголошення тендеру. Цей факт, безумовно, викликав підозри щодо новоствореної компанії. Щоправда, директор Державної установи «Національне військове меморіальне кладовище» Ярослав Старущенко повідомив, що консорціум створила група компаній, які мають значний досвід у реалізації меморіальних проектів, зокрема працювали над будівництвом Музею Голодомору [37].

Значним здобутком стала розробка «Рекомендацій для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв і подій Російсько-української війни» [36]. Рекомендації напрацювали УІНП, Музей Революції Гідності та Національний музей історії України у Другій світовій війні. Їх обговорили 29 серпня 2023 р., а в лютому 2024 р. було оприлюднено на сайті УІНП та надіслано у державні адміністрації різних рівнів. Рекомендації складаються з трьох розділів: 1) меморіальні місця й місця поховань; 2) музеєфікація війни; 3) комеморативні, мистецькі, дослідницькі та інші заходи. У додатках було представлено такі аспекти як хронологія російсько-української війни, історичний досвід облаштування військових місць пам'яті в незалежній Україні, досвід меморіалізації російсько-української війни на прикладі Чернігова, врахування гендерного компонента при меморіалізації місць пам'яті, а також методика усної історії [36]. Над розробкою цих рекомендацій працювали Антон Дрогобич, Володимир Тилищак, Вікторія Яременко, Тетяна Ковтунович, Іван Стичинський, Анастасія Гайдукевич-Качура, Катерина Романова, Ольга Сало, Ірина Коцаб'юк.

Висновки. Отже, матеріально-культурна складова меморіалізації учасників, жертв та подій російсько-української війни включає розробку проектів і встановлення пам'ятників, меморіалів, пам'ятних знаків і дощок, облік, фіксацію та впорядкування кладовищ полеглих захисників і захисниць України. Важливо, що УІНП започаткував і вів базу даних захисників України, які загинули під час проведення АТО. До кінця 2021 р. було обліковано 4496 загиблих і померлих українських військовослужбовців; обліковано 523 сектори, де поховано 1694 загиблих і померлих осіб, які брали участь у захисті України під час проведення АТО/ООС. Керуючись законом про декомунізацію, УІНП формував пропозиції щодо перейменування населених пунктів. Частина перейменувань, починаючи з 2016 р., була пов'язана з героями російсько-української війни. Констатовано, що від 2014 р. місцеві громади та державні органи влади в Україні прагнули ушанувати загиблих воїнів встановленням пам'ятних дощок. На 1 січня 2020 р. у містах і селах України було

встановлено 3287 меморіальних дощок українським захисникам. З метою уніфікації меморіальних знаків УІНП розробив проєкт типової меморіальної дошки захисникам України. За ініціативи Міністерства ветеранів у 2020 р. було затверджено і поширено серед місцевих та державних органів влади, громадських організацій «Порядок встановлення меморіальних дощок загиблим захисникам України». Поступово визрілий й проєкти загальнонаціонального масштабу. Так, у Києві на стіні Михайлівського Золотоверхого монастиря було започатковано меморіальний комплекс «Стіна пам'яті полеглих за Україну», на якому до серпня 2020 р. було встановлено 4,5 тис. знімків українських героїв, полеглих у боях з російським агресором. У 2022–2023 рр. було законодавчо оформлено і започатковано влаштування Національного військового меморіального кладовища, яке знаходиться у с. Гатне Фастівського р-ну на Київщині, затверджено дві форми надмогильних пам'ятників. Значним здобутком стала розробка «Рекомендацій для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв і подій Російсько-української війни» (2023–2024 рр.), які спрямовані на визначення єдиних засад комеморативних практик щодо вшанування пам'яті учасників і жертв сучасної російсько-української війни.

Список літератури

1. Балюх Н. (2023). Будівництво Національного військового меморіального кладовища: затверджена єдина форма надгробків. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/kyiv/791257-budivnictvo-nacionalnogo-vijskovogo-memorialnogo-kladovisa-zatverdzena-edina-forma-nadgrobkiv>.
2. Бурлакова В. (2021). Що таке пам'ятати: 17 фактів про вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні. URL: https://sensor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyataty_17_faktiv_pro_vshanuvannya_pamyati_zagyblyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini.
3. В Слов'янську відкрили меморіальну дошку загиблому в небі над містом воїну АТО. (2016). URL: <https://web.archive.org/web/20160526203944/http://slavdelo.dn.ua/2016/05/21/v-slavyanske-otkryili-memorialnuyu-dosku-pogibshemu-v-nebe-nad-gorodom-voynu-ato-foto>.
4. В Україні встановили 124 меморіальні дошки, присвячені героям війни (2014). URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/v-ukraini-vstanovili-124-memorialni-doshki-prisvyacheni-geroyam-viini>.
5. Верховна Рада України прийняла в цілому Закон щодо забезпечення будівництва Національного військового меморіального кладовища. (2023). URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/244589.html>.
6. Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни». Аналітична записка. (2015). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vikliki-nacionalniy-politici-pamyati-v-chasi-gibridnoi-viyini>.
7. Галів М., Ільницький В. Характер сучасної російсько-української війни (2014–2023): вітчизняний історіографічний дискурс. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. 2023. Вип. 13/55. С. 47–73.
8. Галів М., Ільницький В., Карпенко О. Проблематика геноциду Росії щодо українців в українських засобах масової інформації (2022–2024). *Новітня доба / гол. ред. М. Романюк*. Львів. 2024. Вип. 12. С. 75–96.
9. Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: «К.І.С.», 2017. 1136 с.
10. Епіфаній освятив оновлену Стіну пам'яті загиблих за Україну (2020). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3084937-epifanij-osvativ-onovlenu-stinu-pamati-zagiblih-za-ukrainu.html>.
11. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» щодо військового поховального ритуалу» від 2.07.2021 р. № 1622-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1622-20#Text>.
12. Звіт УІНП за 2015 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-2015>.
13. Звіт УІНП за 2016 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-2016-rik>.
14. Звіт УІНП за 2017 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2017-rik>.
15. Звіт УІНП за 2018 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/765>.
16. Звіт УІНП за 2019 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>.
17. Звіт УІНП за 2020 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2020-rik>.

18. Звіт УІНП за 2021 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2021-rik>.
19. Звіт УІНП за 2022 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2022-rik>.
20. Ляницький В., Куцька О. Періодизація російсько-української війни (2014–2022) в українському науковому дискурсі. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. Вип. 13/55. С. 162–177.
21. Ляницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. 2022. Вип. 5. С. 43–55. doi: 10.15407/uhj2022.05.043.
22. Кабачій Р. (2023). Аморальність реалізму: як не втратити людяність в процесі вшанування померлих героїв. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/12/8/258194>.
23. Карбан А. (2024). Національне військове меморіальне кладовище: обговорення дизайну намогильних споруд. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/02/9/163633>.
24. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 15. С. 244–250.
25. Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
26. Литвиновська Ю. Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991–2023 рр.). *Консенсус*. 2024. № 1. С. 92–104.
27. Мурдза Я. (2024). У Полтаві відновили розбиту дошку пам'яті учасників АТО. URL: <https://zmist.pl.ua/news/u-poltavi-vidnovyly-rozbytu-doshku-pamyati-uchasnykiv-ato>.
28. На Прикарпатті відкрили меморіальну дошку загиблому бійцю АТО Володимиру Суслику. (2015). *Вікна*. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/ato/2015/09/06/39977/view>.
29. Ніколаєв С., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2022 р. *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки*. Т. І. Київ–Дрогобич–Львів–Переяслав–Ужгород–Запоріжжя: ВД «Гельветика», 2023. С. 34–37.
30. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / за ред. В. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.
31. Порядок встановлення меморіальних дошок загиблим захисникам України. Методичні рекомендації. (2020). URL: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files.pdf>.
32. Постанова ВРУ «Про Національне військове меморіальне кладовище» від 02.11.2011 р. № 3459-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3459-17#Text>.
33. Постанова КМУ «Про реалізацію експериментального проекту щодо проектування Національного військового меморіального кладовища» від 19.08.2023 р. № 870. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras>.
34. Похиленко І. С. Тенденції актуалізації історичної пам'яті в контексті сучасної російсько-української війни. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 10. С. 77–85.
35. Рада ухвалила закон про створення Національного військового меморіального кладовища. (2022). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3797524-rada-uhvalila-zakon-pro-stvorennia-natsionalnogo-vijskovogo-memorialnogo-kladovisa.html>.
36. Рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв і подій Російсько-української війни (2024). URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoji-viyny>.
37. Рибальська А., Сергієць А. (2024). Військове кладовище на Київщині: пояснили, чому перемогла компанія, яку створили під тендер. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/kyiv/779835-vijskove-kladovise-pid-kievom-poasnili-comu-peremogla-kompania-aku-stvorili-pid-tender>.
38. «Стіна народної пам'яті» у Києві буде меморіальною зоною – КМДА (2018). *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29278576.html>.
39. Свйонтік О., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014–2021 роках. *Новітня доба* / ред. М. Романюк. 2024. Вип. 12. С. 18–32.
40. Синицька Д. (2015). У Полтаві відкрили меморіальні дошки двом бійцям, загиблим в зоні АТО. URL: <https://poltava.to/news/33764>.
41. Склад Організаційного комітету питань створення і забезпечення функціонування Національного військового меморіального кладовища (затверджено постановою КМУ від 11.02.2016 р. № 215). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2016-%D0%BF#Text>.

42. У центрі Києва відкрили стіну пам'яті загиблих бійців АТО. (2015). *Лівий берег*. URL: https://lb.ua/society/2015/05/30/306696_tsentre_kieva_otkrili_stenu_pamyati.html.
43. Ilnytskyi V., Telvak, V. Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts' Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*. 2024. Issue 31. P. 218–237. doi:10.24919/2519-058X.31.306344.
44. Telvak V., Ilnytskyi V. A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. 2023. Issue 27. P. 249–258. doi: 10.24919/2519-058X.27.281552.

References

1. Baliukh, N. (2023). Construction of the National War Memorial Cemetery: a single form of tombstones approved. *Suspilne*. Retrieved from: <https://suspilne.media/kyiv/791257-budivnictvo-nacionalnogo-vijskovogo-memorialnogo-kladovisa-zatverdzena-edina-forma-nadgrobkiv/> [in Ukrainian].
2. Burlakova, V. (2021). What is remembering: 17 facts about honoring the memory of those who died in the Russian-Ukrainian war. Retrieved from: https://censor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyataty_17_faktiv_pro_vshanutannya_pamyati_zagyblyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini [in Ukrainian].
3. In Slovyansk, a memorial plaque was opened to the fallen ATO soldier in the sky over the city. (2016). Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20160526203944/http://slavdelo.dn.ua/2016/05/21/v-slavyanske-otkryili-memorialnuyu-dosku-pogibshemu-v-nebe-nad-gorodom-voinu-ato-foto/> [in Ukrainian].
4. In Ukraine, 124 memorial plaques dedicated to war heroes were installed. (2014). Retrieved from: <https://old.uinp.gov.ua/news/v-ukraini-vstanovili-124-memorialni-doshki-prisvyacheni-geroyam-viini> [in Ukrainian].
5. The Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law on Ensuring the Construction of the National War Memorial Cemetery in its entirety. (2023). Retrieved from: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/244589.html> [in Ukrainian].
6. Challenges to the National Memory Policy in Times of “Hybrid War”. Analytical Note. (2015). Retrieved from: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vikliki-nacionalniy-politici-pamyati-v-chasi-gibridnoi-viyni> [in Ukrainian].
7. Haliv, M., Ilnytskyi, V. (2023). The nature of the modern Russian-Ukrainian war (2014–2023): domestic historiographical discourse. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya: Istoriiia*, 13/55, 47–73 [in Ukrainian].
8. Haliv M., Ilnytskyi V., Karpenko O. (2024). The problem of the Russian genocide against Ukrainians in the Ukrainian mass media (2022–2024). *Novitnia doba [New Age]*, 12, 75–96 [in Ukrainian].
9. Hrytsenko, O. (2017). Presidents and memory. The policy of memory of the presidents of Ukraine (1994–2014): background, message, implementation, results. Kyiv [in Ukrainian].
10. Epiphanius consecrated the updated Wall of Memory of those who died for Ukraine. (2020). Ukrinform. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3084937-epifanij-osvativ-onovlenu-stinupamati-zagiblyh-za-ukrainu.html> [in Ukrainian].
11. Law of Ukraine “On Amendments to the Law of Ukraine “On the Statute of the Garrison and Guard Services of the Armed Forces of Ukraine” Regarding Military Funeral Ritual”. (2.07.2021 № 1622-IX). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1622-20#Text> [in Ukrainian].
12. UINP Report for 2015. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-2015> [in Ukrainian].
13. UINP Report for 2016. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-2016-rik> [in Ukrainian].
14. UINP Report for 2017. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2017-rik> [in Ukrainian].
15. UINP Report for 2018. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/765> [in Ukrainian].
16. UINP Report for 2019. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2019-rik> [in Ukrainian].
17. UINP Report for 2020. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2020-rik> [in Ukrainian].
18. UINP Report for 2021. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2021-rik> [in Ukrainian].
19. UINP Report for 2022. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2022-rik> [in Ukrainian].

20. Ilnytskyi, V. & Kutska, O. (2023). Periodization of the Russian-Ukrainian war (2014–2022) in the Ukrainian scientific discourse. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia [Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University]*, 13/55, 162–177, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.13/55.283087> [in Ukrainian].
21. Ilnytskyi, V., Starka, V., Haliv, M. (2022). Russian Propaganda as an Element of Preparation for Armed Aggression Against Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 43–55 doi: 10.15407/uhj2022.05.043 [in Ukrainian].
22. Kabachii, R. (2023). The Immorality of Realism: How Not to Lose Humanity in the Process of Honoring the Dead Heroes. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/12/8/258194/> [in Ukrainian].
23. Karban, A. (2024). National War Memorial Cemetery: Discussion of the Design of Gravestones. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/02/9/163633/> [in Ukrainian].
24. Kyrydon, A. (2015). The Politics of Memory in Ukraine (1991–2015)]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriiia: Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny*, 15, 244–250 [in Ukrainian].
25. Kyrydon, A. (2016). Heterotopias of Memory. Theoretical and Methodological Problems of Memory Studies. Kyiv [in Ukrainian].
26. Lytvynovska, Yu. (2024). Stages of Implementation of Memory Policy in Ukraine (1991–2023). *Konsensus*, 1, 92–104 [in Ukrainian].
27. Murdza, Ya. (2024). A Broken Board of Memory of ATO Participants Restored in Poltava. Retrieved from: <https://zmist.pl.ua/news/u-poltavi-vidnovyly-rozbytu-doshku-pamyati-uchasnykiv-ato> [in Ukrainian].
28. A memorial plaque to the fallen ATO fighter Volodymyr Suslyk was unveiled in the Carpathian region. (2015). *Vikna*. Retrieved from: <https://vikna.if.ua/news/category/ato/2015/09/06/39977/view> [in Ukrainian].
29. Nikolaiev, S., Tereshchenko, R. (2023). Activities of the Ukrainian Institute of National Remembrance in Preservation of the Memory of the Modern Russian-Ukrainian War in 2022. *Nauka i osvita Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: vyklyky ta zavdannia v konteksti natsionalnoi bezpeky*. Vol. I. Kyiv–Drohobych–Lviv–Pereiaslav–Uzhhorod–Zaporizhzhia (P. 34–37) [in Ukrainian].
30. The Politics of Historical Memory in the Context of National Security of Ukraine: Analytical Report. Kyiv [in Ukrainian].
31. The procedure for installing memorial plaques to the fallen defenders of Ukraine. Methodological recommendations. (2020). Retrieved from: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files.pdf> [in Ukrainian].
32. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine “On the National Military Memorial Cemetery” (02.11.2011, № 3459-VI). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3459-17#Text> [in Ukrainian].
33. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On the implementation of an experimental project on the design of the National Military Memorial Cemetery” (19.08.2023, № 870). Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-realizatsiiu-eksperymentalnoho-proektu-shchodo-> [in Ukrainian].
34. Pokhylenko, I. (2023). Trends in the actualization of historical memory in the context of the modern Russian-Ukrainian war. *Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats*, 10, 77–85 [in Ukrainian].
35. The Rada adopted the law on the creation of the National Military Memorial Cemetery. (2022). *Ukrinform*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3797524-rada-uhvalila-zakon-pro-stvorennia-nacionalnogo-vijskovogo-memorialnogo-kladovisa.html> [in Ukrainian].
36. Recommendations for local executive authorities, local governments and public organizations on measures related to the preservation and commemoration of the participants, victims and events of the Russian-Ukrainian war. (2024). Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoyi-viiny> [in Ukrainian].
37. Rybalska, A., Serhiets, A. (2024). Military cemetery in Kyiv region: explained why the company created under the tender won. *Suspilne*. Retrieved from: <https://suspilne.media/kyiv/779835-vijskove-kladovise-pid-kievom-poasnili-comu-peremogla-kompania-aku-stvorili-pid-tender/> [in Ukrainian].
38. “Wall of People’s Memory” in Kyiv will be a memorial zone – Kyiv City State Administration (2018). *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29278576.html> [in Ukrainian].

39. Sviontyk, O., Tereshchenko, R. (2024). Activities of the Ukrainian Institute of National Remembrance in Preservation of the Memory of the Modern Russian-Ukrainian War in 2014–2021]. *Novitnia doba [New Age]*, 12, 18–32 [in Ukrainian].
40. Synytska, D. (2015). Memorial plaques to two soldiers killed in the ATO zone were unveiled in Poltava. Retrieved from: <https://poltava.to/news/33764/> [in Ukrainian].
41. Composition of the Organizing Committee for the Establishment and Operation of the National War Memorial Cemetery (11.02.2016, № 215). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2016-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
42. In the center of Kyiv, a wall of memory of the fallen ATO fighters was opened. (2015). *Livyi bereh*. Retrieved from: https://lb.ua/society/2015/05/30/306696_tsentre_kieva_otkrili_stenu_pamyati.html [in Ukrainian].
43. Ilnytskyi, V., & Telvak, V. (2024). Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 31, 218–237, doi:10.24919/2519-058X.31.306344.
44. Telvak, V. & Ilnytskyi, V. (2023). A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 27, 249–258, doi: 10.24919/2519-058X.27.281552.

Надійшла до редакції / Received: 28.11.2024
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

